

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.923.5 : 159.938.363.6

ОСОБЛИВОСТІ ПРОГНОЗУВАННЯ ВНУТРІШНІХ ЛІНІЙ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ

С.Д. Максименко,
доктор психологічних наук, професор,
академік НАПН України
директор Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України

У статті розглянуто методологічний аспект проблеми прогнозування розвитку психічного здоров'я особистості. Показано, що модельні функції в рамках генетичної психології є необхідною умовою виявлення й пояснення внутрішніх ліній цього розвитку, який можливо лише за умови ідеографічного (клінічного) підходу до вивчення процесів зародження нових психічних явищ і їх становлення в онтогенезі.

Ключові слова: особистість, прогнозування розвитку особистості, лінії розвитку особистості, розвиток психічного здоров'я особистості, модельні функції, психічні процеси, становлення особистості, експериментально генетичний метод, генетико-модельючий метод.

В статье рассмотрен методологический аспект проблемы прогнозирования развития психического здоровья личности. Показано, что модельные функции в рамках генетической психологии составляют необходимое условие выявления и объяснения внутренних линий этого развития, осуществимого лишь при условии идеографического (клинического) подхода к изучению процессов зарождения новых психических явлений и их становления в онтогенезе.

Ключевые слова: личность, прогнозирование развития личности, линии развития личности, развитие психического здоровья личности, модельные функции, психические процессы, становление личности, экспериментально-генетический метод, генетико-моделирующий метод.

Науково обґрунтоване, виважене передбачення подальшого розвитку особистості дитини - питання, яке так чи інакше постає перед фахівцем у галузі практичної вікової психології. Оскільки в межах наукової психології означена проблема майже не розглядається, спеціаліст-практик мусить щоразу створювати власну концепцію майбутнього розвитку клієнта, яка містить у собі справжній конгломерат окремих положень різних теорій, власного досвіду й емпіричних психодіагностичних даних, зібраних під час роботи з індивідом.

Ще Л. Виготський у роботі «Діагностика розвитку і педологічна клініка важкого дитинства», визнавав *прогноз подальшого розвитку дитини* основним завданням вікового психологічного консультування. Відтоді ця проблема не вивчалась як наукова, хоча не можна сказати, що вона була неактуальною. Ми вважаємо, що основна причина браку уваги до проблеми наукового прогнозу й визначення ліній психічного розвитку особистості зумовлена загальним кризовим станом теоретичного знання в галузі психології особистості та її розвитку.

Концепції розвитку особистості мають давню історію і є предметом розгляду в сучасній філософії та психології особистості, де одна з причин їх стійкості - довільне перенесення законів розвитку організму на особистість у цілому (Е. В. Ільєнков, Е. Еріксон, Л. Хьєлл, Д. Зіглер, А. Маслоу, Е. Фромм, З. Фройд, А. Адлер, С. Рубінштейн, К. Роджерс, В. Франкл, К. Юнг). У сучасній психології проблемою розвитку особистості займалися такі відомі вчені, як Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, Л. І. Божович, А. Ф. Лосєв, Г. Олпорт, Г. С. Костюк, О. Ф. Лазурський, Н. В. Чепелева, О. Рюле та ін.

Мета статті – здійснити методологічний аналіз прогнозування психічного розвитку особистості, зокрема виявити внутрішні лінії розвитку її психічного здоров'я.

Розмаїття теоретичних схем, кожна з яких претендує на істинність, багатозначність понять, термінів, і, головне, продовження панування в психології преформістських і епігенетичних уявлень, в основі яких - погляди на розвиток як на просте розгортання вже наявних таємничих

підвалин - усе це, а також явна спекулятивність окремих побудов, що відображають власні уявлення дослідника, які не мають жодного стосунку до дійсності, унеможлиблює серйозну роботу в галузі прогнозування. Звісно, усі питання не можна вирішити відразу, але, на нашу думку, уже є підстави для того, щоб принаймні поставити проблему наукового прогнозування в галузі психології розвитку особистості. Ці підстави надає передусім генетична психологія. Розуміючи зазначену галузь знання як систему поглядів, що зумовлюють формування уявлень про психіку як таку, що розвивається, ми вже визначаємо предмет дослідження: виникнення психічних явищ, їх трансформації, становлення в життєвих процесах, особливості функціонування й відновлення після їх розладів дієвих функцій. Інакше кажучи, генетична психологія покликана вивчати об'єктивні процеси зародження нових психічних явищ, становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі виявлення перспектив і (або) проектів розвитку. Саме створення перспектив (проектів) становить органічну складову процесу дослідження.

Отже, прогнозування є атрибутивною складовою предмета генетичної психології. Теоретичне осмислення реалізації генетичного підходу, зокрема в галузі експериментального навчання, дало змогу створити систему принципів побудови *експериментального* психологічного дослідження, серед яких найсуттєвішими є принцип історизму (єдність експериментальної й генетичної ліній дослідження) і принцип проектування (активи моделювання форм психічного в спеціально створюваних умовах). Свого часу ми вже зазначали, що вихідною перспективною ідеєю розвитку генетичної психології є вивчення психологічних закономірностей керування розвитком особистості впродовж усього життя. Нині можна здійснити наступний крок і підійти до прогнозування розвитку особистості як до експериментальної наукової проблеми. Тож розглянемо, чим є дослідження в межах генетичної психології. Логіка експериментально-генетичного методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм вияву психіки, а їх активне моделювання й відтворення в певних умовах. Це допомагає розкрити сутність психологічних функцій, тобто закономірності їх виникнення й становлення в онтогенезі.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі спеціально задається через конструювання змістовно операціональних сторін предметної діяльності. Специфічною особливістю подібного конструювання є те, що евристична модель, створена дослідником, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу. Це означає, що досліджуваний психічний процес або модельна функція спочатку конструюються у вигляді певної діяльності моделі, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта.

Експериментально-генетичний метод, таким чином, безпосередньо містить у собі способи побудови вищих психічних функцій, які привласнюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. Додамо: саме перетворення поєднує генетичний і структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури у вигляді способів аналізу власне психічного. Нині застосування експериментально-генетичного методу дало змогу отримати певну схему: якщо ми маємо загальні емпіричні й змістовно-теоретичні закономірності розвитку психіки до «втручання» дослідника, знаємо основні загальні закономірності цього процесу після «втручання» (ці знання ми отримуємо з психологічної літератури й власних попередніх досліджень), а також знаємо основні механізми розвитку вищих форм психіки – інтеріоризацію/екстеріоризацію, ми справді можемо моделювати подальший розвиток, реалізуючи створену модель. Разом із тим слід зауважити, що прогнозування й в галузі минулого («до втручання»), і в моделюванні майбутнього («після втручання»), яке здійснює генетичний психолог, спирається на загальні теоретичні знання, а не на знання кожної конкретної особистості зокрема.

Таким чином, генетична психологія (і генетико-моделюючий метод як її істинна основа) є галуззю психологічного знання, яка може забезпечити прогнозування й лінію психічного розвитку особистості, але лише за умови реалізації ідеографічного підходу (у вітчизняній психології цьому термінові відповідає вираз «клінічний підхід»).

Нам слід виходити з того, що проблема прогнозування розвитку психічного здоров'я особистості є, з одного боку, складовою предмета генетичної психології, а з іншого – системоутворювальним чинником загальної тканини психічного буття особистості. До того ж слід зважати на те, що людина майже ніколи не прогнозує власний розвиток. Насправді вона прогнозує дещо інше – досягнення, життєві ситуації, умови існування з іншими людьми, особливості життя своїх дітей тощо. Це можна назвати *метапрогнозуванням*. Та уважний погляд на звичайне поточне

життя особистості дає змогу дійти висновку, що вірогідність прогнозування не є чимось винятковим. Будь-яка активність індивіда виявляється тісно пов'язаною з прогнозуванням: від елементарних сенсорно-перцептивних актів відображення до складних особистісних акцій, коли треба спрогнозувати наслідки певного вчинку. З'ясовується, що майбутнє набагато більше детермінує розвиток особистості, ніж минуле (на цьому наполягали такі різні автори, як А. Адлер, Л. С. Виготський, Г. Олпорт, але це були їхні концептуально-методологічні викладки) [1; 6; 14].

Визначення того факту, що прогнозування є обов'язково притаманним і всезагальним чинником життя особистості, дуже важливе для постановки проблеми й завдань прогнозування психічного розвитку індивіда. Передусім необхідно, з одного боку, досліджувати саме явище прогнозування як функцію особистості, з іншого – враховувати, що побудова прогнозу психічного розвитку особистості обов'язково має ґрунтуватися на тому факті, як об'єктивації, експлікації різноманітних можливостей зростаючої особистості, зокрема й анатомо-фізіологічних задатків, які репрезентують її спеціальні й загальні здібності в той чи інший сензитивний період.

У цій статті ми можемо визначити лише деякі аспекти, що актуалізуються у зв'язку із завданням прогнозування психічного розвитку особистості.

Прогнозування передбачає ретельне вивчення індивідуальної історії розвитку й виховання особистості. Чи не вперше спробу пов'язати минуле й майбутнє особистості здійснив А. Адлер (розгляд порядку народжуваності дитини в сім'ї, увага до ранніх дитячих спогадів і водночас – «фіктивний фіналізм, креативне «Я», «соціальний інтерес», – тобто все, що детермінує життя у світлі майбутнього). Результати, отримані А. Адлером, є дуже цінними, хоча, звісно, як радикальний психоаналітик, він весь перебуває в межах фатальної визначеності людського життя неусвідомлюваним [1]. Останнє не повинно закреслювати позитивні аспекти й відштовхувати, адже історія розвитку й виховання дитини – це й анатомо-фізіологічні особливості (зокрема стан здоров'я, що дуже важливо для подальшого), і система домінантних стосунків, і шляхи виявлення задатків і механізми формування здібностей, і багато іншого, важливого й суттєвого у справі прогнозування подальшого розвитку індивіда. Виховання, на думку Л. Виготського, – це суспільне оволодіння природним процесом розвитку [6, с. 254]. Отже, історія виховання є показником того, як «уростає» у культуру певний суб'єкт, що стає для нього природним і комфортним. Іншими словами, ця історія розкриє витoki й перспективи характеру та індивідуального стилю діяльності особистості. Німецький педагог О. Рюле зазначав, що розвиток і формування особистості дитини – єдиний соціально-спрямований процес [14, с. 198]. Оскільки з плином часу всі душевні функції починають працювати також у зворотному напрямі, утворюється сума тактичних прийомів, прагнень і здібностей, що й окреслюють визначений життєвий план. Це й називається характером, зауважує О. Рюле [14, с. 307]. Отже, нам обов'язково слід знати й витoki, щоб прогнозувати особистість, її власне майбутнє. Але це можливо лише з генетико-психологічної позиції: новоутворення психіки (здібності, характер тощо) виробляються самою особистістю, коли та прагне здійснення свого майбутнього.

Наступний важливий момент, власне, «прочитується» вже в попередньому – предметом прогнозування може бути тільки цілісна особистість, і аж ніяк не окремі її складові. Будь-яку здібність ніколи не можна прогнозувати саму по собі, оскільки вона так не існує. А саме, здібність існує не лише поруч з іншими здібностями, а й з особистісними структурами, серед яких найважливішими є такі, що не мають поки що чіткої верифікованості в науковій психології. Ми маємо на увазі душевні якості людини. Це справді так, бо, скажімо, добре відомі процеси компенсації й надкомпенсації зовсім неможливо пояснити, якщо базуватися тільки на здібностях. Ми маємо, як помітив ще Л. Виготський, виходити із загального прагнення будь-якої особистості до повноцінного соціального існування [6]. І лише в цьому контексті можна зрозуміти й спрогнозувати взаємодію здібностей (зокрема й компенсацію як її конкретний випадок).

Але, з'ясовується, що й це ще не все. Так, відоме у віковій психології явище переструктурування здібностей у старшому шкільному віці пояснюється не лише прагненням до соціальної повноцінності й тим, що майбутнє стає в цьому віці своєрідним «афективним центром» особистості, як помітила Л. Божович [4]. Річ у тім, що в цьому віці вперше домінуючу роль починають відігравати, власне, душевні якості самих дітей, а також людей, які оточують їх. Виявляється, що це може кардинально змінити здібності особистості.

Водночас цілісний підхід до прогнозування розвитку особистості передбачає звертання уваги на анатомо-морфологічні й фізіологічні якості. Тут дуже багато проблем. Нам ще треба досліджувати й усвідомлювати справжнє місце й значення цих якостей у житті особистості. Слід сказати, що історично їм «не поталанило», мабуть, найбільше. Вітчизняна педологія свого часу

нібито визначилася з цим важливим питанням, але це не сподобалося владі. Тут ми бачимо необхідність залучення історико-психологічних, генетичних і навіть кібернетичних досліджень для вирішення завдань прогнозування. Свого часу Г. Костюк зазначав, що навчання впливає навіть на анатоми-фізіологічні задатки людини, але яким чином, він не пояснював, а досліджень, звісно, не проводилось [7].

Найскладніша проблема прогнозування, на нашу думку, зосереджується в площині «особистість – соціальне оточення». Щодо цього можемо лише зазначити, що задана площина завдань прогнозування дає змогу зовсім по-іншому побачити цю проблему. Ми вважаємо, що виховання й навчання як процеси, що започатковують розвиток тих чи тих психічних структур, матимуть своє пояснення в контексті вирішення нашої проблеми. Так, зона найближчого розвитку як реальний простір прогнозування становлення особистості в дитячому віці є ні чим іншим, як системою взаємодії дитини з дорослим, який фактично підказує подальший рух. Але ця «підказка» зосереджує в собі не тільки образ еталона розвитку в цьому віці, а й знання індивідуально-генетичних тенденцій конкретної дитини. Таким чином, увага до цих конкретних особливостей кожної дитини повинна стати обов'язковою під час прогнозування її розвитку.

Ще одна важлива проблема в контексті прогнозування пов'язана з часовими параметрами динаміки розвитку. Нині є багато досліджень психологічного часу особистості, але вони мають зовсім інший вигляд у контексті проблеми прогнозу. Останній, як зазначалося, є процесом індивідуальним. Отже, під цим кутом зору має розглядатися й зона найближчого розвитку. Що це твердження змінює? Скажімо, відомі «феномени П'яже», досліджені емпірично, у клінічний спосіб, а отже – надійні й характерні для певного віку. Але що буде, якщо клінічно-діагностичний метод ми замінимо клінічно-генетичним, тобто – індивідуально-формульованим? Гіпотетично можна уявити, що ми не тільки відшукаємо ці феномени, а й зможемо проектувати їх подолання кожною дитиною. Це стане можливим, якщо, крім іншого, нам буде відомий темп розвитку, який, звичайно, є індивідуально специфічним.

Загалом наш попередній аналіз засвідчує, що проблема прогнозування, яку можна вирішити в межах генетичної психології, формує також інші, змістовніші погляди на процес розвитку взагалі.

Ми можемо висвітлити загальну картину нашого підходу до прогнозування розвитку особистості. Передусім слід окреслити простір аналізу: ми говоримо про цілісну особистість, що перебуває в постійному русі-становленні. Далі ми розглядаємо цілісність не лише як атрибут особистості, а і як систему її єдності з соціальним оточенням, з одного боку, та з біолого-генетичними власними особливостями – з іншого. Суттєвим і завершальним компонентом цієї структури є динамічний показник часового плину життя. Важливо відокремити прогнозування як спільну діяльність дослідника й дорослої особистості від прогнозування в дитячому віці, коли віддалені життєві перспективи ще не розвинені на належному рівні й прогностична функція не актуалізована.

Сама діяльність дослідника (того, хто прогнозує) має складатися з таких основних компонентів, як діагностика (психологічна, соціально-психологічна, біологічна, генетична), проектування-реконструкція, проектування-перспектива, моделювання. Слід зауважити, що ці частини є послідовними в часі, кожна наступна повинна становити підґрунтя для попередньої. Так, багатокомпонентна система діагностики забезпечує проектування-реконструкцію. Мається на увазі своєрідний екскурс дослідника в минуле особистості. Головна мета цього руху полягає у встановленні основних генетико-динамічних тенденцій розвитку, які діяли, діють і діятимуть. Визначені тенденції слід розглядати як підґрунтя для проектування-перспективи. Варто підкреслити, що тенденції, визначені в процесі реконструкції, мають важливе, але обмежене значення, адже є лише тенденціями, які можуть і не реалізуватися. Тож у цьому пункті ми принципово відходимо від позиції А. Адлера й подібних методологічних настановлень.

Проектування-перспектива має базуватися на тих самих показниках, що й реконструкція, але тут визначальну роль відіграють соціальні та вікові чинники. Особливо важливо мати на увазі власне особистісний чинник (людина як така, що сама прогнозує й здійснює свій життєвий шлях). На відміну від реконструкції, проектів-перспектив може бути кілька, хоча їх кількість обмежується об'єктивними й суб'єктивними детермінантами розвитку. Вірогідність перспективного проектування простежується в просторі «якщо.., то», який обмежується встановленими тенденціями й вірогідними варіантами зміни соціальної ситуації.

Модель завершує й конкретизує проект. На нашу думку, у людей, на відміну лише від проекту, домінуючими мають бути чинники зовнішнього соціального впливу. Реально на цьому

процес прогнозування не завершується, принаймні для психолога-практика. Він має здійснювати прогноз, актуалізуючи власну діяльність (консультативно-корекційний вплив) та організовуючи діяльність оточення (наприклад, педагогів, батьків), а також проводячи постійний моніторинг – і всім цим уточнюючи й змінюючи прогноз.

Нарешті, деякі думки щодо прикладного аспекту проблеми. Пріоритетними щодо прогнозування розвитку особистості слід вважати такі галузі: професійний відбір, медицина, юриспруденція, педагогічна діяльність, сімейні стосунки. У цих галузях уже є запит на прогностичне знання. Причому важливими й цікавими вважаємо дві форми прогнозування. Першу з них можна визначити як «прогноз-плин» – вірогідніше передбачення тривалого розвитку людини в певній галузі її активності. Другу форму умовно визначимо як «прогноз-подія» – вірогідніше передбачення поведінки людини у випадку, коли на життєвому шляху відбувається важлива, кардинальна подія, що змінює основні параметри цього шляху. Так, наші співробітники працювали в хірургічних клініках за запитом персоналу, сутність якого полягала в тому, що в деяких хворих після важкої хірургічної операції розвиваються непритаманні їм форми поведінки, зокрема, неочікувано агресивної. Перед нами ставилося питання, чи можна спрогнозувати поведінку хворого після, скажімо, ампутації. Ми визначили, що одних лише загальних знань про екстремальні стани, психотравматизм тощо недостатньо. Необхідний індивідуальний прогноз цілісної особистості, процедура якого дає результати високого ступеня вірогідності. Зрозуміло, що кожна з указаних тут галузей застосування вірогіднісного прогнозування має специфічні особливості. Безперечним є те, що поставлена нами проблема дуже актуальна як у теоретичному, так і у прикладному аспектах.

Отже, прогнозування психічного розвитку особистості тісно пов'язане з діагностикою розвитку. Ми вже зазначали свого часу, що діагноз розвитку, принаймні в тому розумінні, яке трапляється в Л. Виготського, не застосовується в сучасній психології. Жодний напрям нашої науки не може похвалитися тим, що в ньому розроблені діагностичні процедури саме процесу розвитку. Навіть експериментально-генетичний метод не може вважатися діагностичним, оскільки не вирішує проблеми, поставленої Л. Виготським: чи є те, що формується в процесі застосування цього методу, тим самим, що формується й без його застосування.

Відсутність методичної дослідної процедури змушує говорити про причини цього. Нам здається, що основна з них полягає у фрагментарності аналізу особистості – часткові й окремі елементи приймаються за суттєві та змістовні, а тому деформується й предмет дослідження, і його процедура. Прогноз за такого стану речей є однозначно спекулятивною акцією.

Залишається, однак, ще суттєва проблема, через яку виявилися нездійсненими ідеї Л. Виготського, Г. Олпорта та ін. Ми маємо на увазі проблему психологічних показників особистості, які відображають сутність її становлення. Вирішення цієї проблеми пов'язане із застосуванням змістового аналізу психології особистості.

«Особистість, – пише О. Лосєв, – не є ні пізнання, ні воля, ні почуття, ні душа, і реальна й субстанціальна ствердженість, і пізнання, і волі, і почуття, і душі» [9, с. 9]. Отже, справжнє розуміння особистості як цілісності лежить у площині її життєвого шляху.

Цей підхід розкриває таємницю особистості, яка полягає в способі її життя. Неперевершений знавець проблем внутрішнього світу людини С. Рубінштейн зазначав, що такий напрям аналізу потребує нового методу. «Метод вивчення людини, специфічного людського способу існування полягає в тому, щоб розкрити людину в усіх для неї суттєвих зв'язках і стосунках, у кожному з яких вона виступає в новій якості» [16, с. 261]. Суто людський, особистісний спосіб існування реалізовується в трьох основних життєвих площинах – діяльності, стосунках і самосвідомості. Визначення самосвідомості не є загальноприйнятим у вітчизняній філософсько-психологічній традиції, яка, головним чином, «орієнтує» життя людини назовні, від себе. Однак ми поділяємо думку Л. Анциферової: «Особистість, нарешті, – це людина, яка постійно оповідає самій собі про свої стосунки з цілим світом і у внутрішній полеміці з уявним співрозмовником стверджує, захищає, засуджує, змінює, удосконалює себе» [2, с. 4].

Повертаючись до думки С. Рубінштейна, підкреслимо принципово важливий момент: особистість у сутнісних для себе стосунках зі світом щоразу виступає в новій якості. Це означає, що основним (і єдиним!) способом буття особистості є розвиток, який відображає сутнісну потребу людини як універсальної істоти – «постійно виходити за власні межі, досягати можливої повноти втілення в індивідуальній формі своєї родової сутності» [16, 4]. Особистість є утворенням, яке не існує поза розвитком. Навіть стійкі властивості, узагальнені емоційно-чуттєві стосунки й стабільні психічні стани завжди мають процесуально-динамічний характер, отже, їм

завжди властивий функціональний розвиток. Співвідношення стабільного й змінного в особистості є надскладною проблемою теоретичної психології. Ми вважаємо, що серйозним методологічним підґрунтям її вирішення є ідея О. Лосева про становлення.

Уявлення про розвиток як спосіб існування особистості розкриває непотрібність, недоречність і неефективність традиційного вивчення окремо структури, динаміки й розвитку особистості. Не слід забувати, що всі ці поняттєві утворення – структури, стани, властивості, риси є штучними концептами, які ми «надягаємо» на цілісну й живу особистість лише для власної зручності. Водночас вивчати в психології чисту динаміку, рух теж неможливо, адже рухається, розвивається завжди щось (або хтось). Якщо немає цього «щось», то нікому й розвиватися, а отже, немає й розвитку. Ухопити в одному акті аналізу структуру й розвиток сучасна наукова психологія не може. З подібною проблемою стикнулася свого часу квантова фізика й теж не змогла вирішити її, але винайшла й застосувала принцип доповнюваності. Психологія, на жаль, гостроти проблеми не усвідомила, тому й свого принципу доповнюваності не винайшла, а отже, мусить спрямовувати свої зусилля на подальше вивчення методології розвитку.

Завдання аналізу полягає в тому, щоб дослідити єдиний процес розвитку цілісної особистості, не вдаючись до штучної логіки виокремлення її компонентів. Як складна відкрита система, здатна до зарегулювання, особистість розвивається як єдина цілісність, її складність і багатовимірність ведуть до виникнення всередині цілого окремих внутрішніх ліній психічного розвитку особистості. «Окремість» означає, що всередині лінії є свої специфічні механізми й закономірності, які роблять її не схожою на інші лінії. Водночас ці окремі лінії пов'язані між собою складною системою взаємозв'язків. Це, так би мовити, зв'язок окремих ліній «по горизонталі». Крім того, кожна лінія розвитку є аспектом, частиною, окремим напрямом розвитку всієї особистості. З погляду діалектичної логіки, ми маємо справу зі складним і неоднозначним взаємовідношенням цілого й частини та сутності явища. Сутність же підходу полягає в тому, що береться лінія психічного розвитку особистості, а не розвиток окремих частин особистості (пізнавальної сфери, емоцій, мотивів тощо). Отже, це – не аналіз частин, а аналіз цілісного життя людини. Таких ліній розвитку особистості може бути багато, і не всі вони заразом відомі. Спираючись на дані сучасної науки, ми можемо говорити про такі основні лінії розвитку особистості: лінія розвитку стосунків особистості із зовнішнім світом (розвиток суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних стосунків), розвиток інтеграції особистості, розвиток процесів вираження особистістю свого внутрішнього світу; розвиток довільності поведінки; розвиток системи особистісних переживань; ускладнення особистості, розвиток організму людини, «тіла особистості». Уже сам перелік свідчить, що в аналізі охоплюються основні напрями й вияви життя особистості. Головне, на нашу думку, полягає в тому, що такий підхід сприяє уникненню атомізму, довільного розкладання на частини й схоластично-абстрактного узагальнення. Тут долаються також інші традиційні суперечності й складнощі аналізу особистості та її розвитку. Описаний підхід ґрунтується на певному діалектичному розумінні процесу розвитку цілісної особистості. Досліджуючи цей процес, ми, як правило, стикаємося з принциповими суперечностями. Тому спроби їх вирішення в межах логіки, відстороненої від живого руху, завжди є частковими й штучними.

Експериментально-генетичний (генетико-моделюючий) метод (ЕГМ) складається з теорії, у межах якої він виник; проектування (моделювання), перетворюючого (формуального) експерименту й діагностики (фіксації) як проміжних, так і, певною мірою, кінцевих психологічних новоутворень особистості, що розвивається.

Відповідність експериментально-генетичного методу вивченню психічних функцій безпосередньо визначається діалектичними положеннями про соціальний генезис свідомості індивіда, про психічний розвиток як привласнення суб'єктом культурних набутків суспільства. Тому він є найбільш адекватним методом дослідження проблем навчання й психічного розвитку особистості.

Експериментально-генетичний метод не використовувався й не може використовуватися для дослідження особистості як такої. Але реальні емпіричні результати, отримані завдяки його застосуванню, теоретичні узагальнення, здійснені в межах теорії розвивального навчання, дають змогу розглядати його у вигляді концептуального підґрунтя створення методу вивчення особистості.

Отже, розкриємо принципи побудови генетико-моделюючого методу: принцип аналізу за одиницями; принцип історизму; принцип системності; принцип проектування.

Принцип аналізу за одиницями. Побудова та використання експериментально-генетичного методу психологічного дослідження передбачає розкриття, з'ясування причинних (каузально-динамічних, за Л. С. Виготським) зв'язків і відношень, що лежать в основі складних психічних процесів. Засобом вирішення цієї проблеми є аналіз «за одиницями», спрямований на вичленування вихідного відношення (у реальності воно завжди існує у вигляді певної суперечності), що породжує клас явищ як ціле.

Виокремлена психологічна одиниця – «клітинка» – зберігає властивості цілого. Цей вид аналізу дає змогу вирізнити в кожному психологічному цілому певний момент, який зберігає основні властивості цілого. Слід підкреслити, що одиниця зберігає властивості цілого в потенції, як можливість їх виникнення в процесі власного розвитку. Ці властивості – уся різноманітність форм, конкретних ознак, у яких виявляється одиниця як сутність різноманітного.

Таким є цілісний аналіз. Його основне завдання - не в розкладенні психологічного цілого на частини або навіть «шматки», а у виокремленні в кожному психологічному цілому певних рис і моментів, які зберегли б примат цілого; використання пов'язане з природничим поясненням психічних процесів.

В експериментально-генетичному методі «аналіз за одиницями» поєднався з генетичним шляхом наукового дослідження, і в результаті цього такий аналіз набув статусу наукового обґрунтування розвитку психічних процесів. Подібний підхід до дослідження привів до того, що всі психічні утворення як щось стали почали розглядатись як процеси.

Принцип історизму. Цей принцип упроваджується як логічне розгортання попереднього принципу (*аналізу за одиницями*). Справа в тому, що вичленована одиниця як суперечливе вихідне відношення, зважаючи на вимоги діалектичної логіки, розглядається як процес, що має свій історичний початок і завершення. Історизм вимагає простеження всіх моментів розвитку й закономірностей їх зв'язків і переходів. Застосовуючи принцип історизму до психічних утворень, слід урахувати його певну адекватність стану досліджуваного, але в жодному разі не тотожність філогенетичному й онтогенетичному аспектам розвитку.

Завдання дослідника за цих умов полягає в генетичному вивченні структурних компонентів психічного процесу, що розгортається. Охопити в дослідженні процес розвитку якоїсь речі в усіх його фазах і змінах – від моменту виникнення до загибелі – і означає розкрити його природу, пізнати його сутність, бо лише в русі простежується його наявність.

Принцип системності. Першорядне значення для одержання об'єктивних даних про рушійні сили й механізми психічного розвитку має вибір системи, у якій він (розвиток) розглядається. Цей принцип спрямований на виявлення основних закономірностей виникнення й розвитку психіки як єдиного цілого та вперше був використаний К. Марксом і Ф. Енгельсом під час опису суспільних процесів.

Із плином часу відповідний метод аналізу, долаючи труднощі, посів належне місце й у науці про психічне життя людини. Тоді культурно-історична теорія розвитку психіки людини стала результатом застосування цього методу. Саме в її розробленні вказаний принцип був реалізований найбільш строго й послідовно.

Втілюючи експериментально-генетичний метод у навчальний процес, принцип системності виступає як необхідний логічний крок під час конструювання змісту навчального матеріалу. Він передбачає здійснення логіко-психічного аналізу наукового знання й проектування його в систему навчального змісту. В ЕГМ принцип системності є похідним від принципу аналізу за одиницями й принципу історизму та характеризує історичне розгортання аналізу за одиницями.

Принцип проектування й моделювання форм психіки. Принцип проектування в теорії експериментально-генетичного методу розкриває його якісну відмінність від відповідних структурних компонентів інших психологічних методів. Експериментально-генетичний метод спрямований на штучне створення таких психічних процесів, яких у внутрішньому світі індивіда ще немає.

Цією обставиною диктується необхідність конструювання експериментальної моделі їхнього генезису й розвитку, з'ясування закономірностей цього процесу. Подібні експериментальні моделі тих чи інших психічних функцій, тих чи інших здібностей (або процесів) створюються з пізнавальною метою, але є прототипом процесів, що реально функціонують. Звичайно, конструювання психологічних моделей не є результатом інтуїції дослідника. Воно виникає в процесі складного логічного оброблення результатів пізнання, що становлять суть людської культури.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку «одиниць» зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є нужда, як суперечлива вихідна єдність біологічного й соціального, що зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу відображають природу вивчення існування соціального об'єкта, неможливість остаточних (кінцевих) емпіричних пошуків щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної й експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості й створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Отже, аналітична складова генетико-моделюючого методу спрямована на виокремлення змістовних рухливих одиниць генези й самомоделювання. І хоча це принципово відрізняється від встановлення одиниць у межах експериментально-генетичних, ми залишаємо без змін назву першого принципу нашого методу – *принцип аналізу за одиницями* (вивчення на основі логіко-психологічного аналізу суперечливої одиниці – нужди, яка містить у собі в абстракції в нерозвиненій формі примат цілого: біологічного й соціального).

Згідно з нашою методологічною парадигмою, застосування генетико-моделюючого методу дасть змогу, нарешті, «повернути людину в психологію», оскільки метод забезпечує можливість проаналізувати й водночас інтегрувати те вихідне системоутворювальне начало особистості, яким є нужда як унікальна єдність біологічного й соціального та їх активант. Розроблення методу, таким чином, є першорядною й найбільш актуальною проблемою. На сучасному етапі нами розроблені основні принципи його побудови й застосування (перший із них – «аналіз за одиницями» – тут викладено).

Інший важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості відображає її відпочаткову природу. Це принцип *єдності біологічного й соціального*. Статус принципу наукового методу не дає змоги лише декларувати цю єдність, оскільки в такому разі він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити, що саме мається на увазі що розуміється під єдністю.

Принцип єдності біологічного й соціального відкриває істинну сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витоками є потреби, вона помиляється. Адже є дуже просте й доречне питання: звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою і є особистість. Так і виникає уявлення про дух, як першоджерело активності, яке не можна дослідити в межах сучасної науки. Знову найцікавіше й найголовніше зникає для психології (між іншим, термін «душа» в Стародавній Греції й означав джерело активності).

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення нужд двох осіб, що кохають одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, крім існування як соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності біологічного й соціального в межах генетико-моделюючого методу означає вивчення онтогенезу від його справжнього початку, дослідження механізмів виникнення потреб із нужди. Загалом це означає розгляд у будь-якому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетико-моделюючого методу є *третій принцип – креативності*. «Зустрічі» нужди з численними й різноманітними об'єктами і явищами не просто породжують потреби, а зумовлюють цілепокладання й розвиток власних та унікальних засобів досягнення цілей.

Креативність є глибинною, первісною й абсолютно природною ознакою особистості – це вища форма активності. Активність, яка створює й залишає слід, втілюється. Водночас креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Дотриматися принципу креативності в аналізі (і в дослідженні) особистості означає «взяти» її існування в цілому, у її унікальній спрямованій єдності, у котрій вона лише й існує, а отже реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості. Проте так само це означає віддати собі звіт у тому, що не все однозначне й прогнозоване. Усе, що ми намагаємося отримати

в сучасних експериментах, є насправді навіть не конкретним випадком, а справжнім артефактом. І в цьому – головний недолік досліджень у галузі психології особистості. Останнє ми вважаємо дуже важливим, насамперед методично, і тому формулюємо наступний, *четвертий принцип – рефлексивного релятивізму*, який фіксує принципову неможливість установлювати точні виміри й фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості.

Адже самодетермінація через власну нужду відкриває людині принципово ненасичувану й необмежувану можливість різноманітності буквально всіх виявів і властивостей. Наявність рефлексії як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків «зустрічі» нужди з життям людини робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині справжню нескінченність ресурсів самозміни в кожний момент часу.

Водночас *принципи креативності й релятивізму* відкривають істинний зміст явища суб'єктності: нужда в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує й функціонує так, як було в ранньому дитинстві, як було на початку: поза волею певної людини забезпечуються її життєздатність і плин життя в цілому. Інша «гілка» нужди спрямовується суто на зустрічі із соціальним світом. Саме ці зустрічі породжують вищі психічні функції, цілепокладання, пристрасність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб'єкт.

Останній, *п'ятий принцип* генетико-моделюючого методу дослідження особистості – *єдність експериментальної й генетичної лінії розвитку*. На нашу думку, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей у культурно-історичній теорії. Ця цілісна особистість виходить на перший план у генетико-моделюючому дослідженні. І ми легко схиляємось до феноменологічного напряму, коли даємо собі звіт, що тут (див. *принцип креативності*) нічого «змоделювати» не можна, не порушивши філігранно тонкий процес *самомоделювання й саморозвитку*. Отже, залишається тільки опис? Ні, ми впевнені, що поєднання цієї «природно»-генетичної лінії розвитку з експериментальною можливе, але не шляхом формування – привласнення здібностей, а шляхом створення в експерименті особливих умов розгортання й «уповільнення» становлення цілісних одиниць аналізу. Це має відбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих) можливостей для самомоделювання.

Психічні явища людини не існують, насправді, окремо й розрізнено. У сукупності вони утворюють унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей такої цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так й усвідомлення сенсу існування людини та шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є тим, що утворює особистість.

Особистість – це форма існування психіки людини, яка є цілісністю, здатною до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності та саморегуляції й має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

Отже, *першою атрибутивною змістовною ознакою* нужди є її гетерогенність: біологічне й соціальне тут від початку становлять суперечливу, але абсолютно нерозривну *єдність*.

Інша важлива характеристика нужди пов'язана з її інформаційним аспектом. Нам здається прикрою помилкою фактичне постулювання вченими незмінності природи вихідної життєвої енергетичної субстанції (З. Фройд, К. Юнг, Плотін, Платон та ін.). К. Юнг мав рацію щодо численних розгалужень вихідної життєвої сили. Кожне відгалуження нужди породжує живу істоту як суб'єкта реалізації її суттєвої функції. Поки живе істота, у ній існує відгалуження нужди, яке є саме відгалуженням, тобто залишається складовою єдиного потоку нужди. Численні життєві вияви й контакти живої істоти, усі її зміни вбираються (асимілюються) нуждою, залишаються в ній, збагачують й урізноманітнюють цей нескінченний енергетичний плин величезною цільністю нової інформації. Кожна Зустріч двох істот, що відбувається з метою власного продовження через створення й народження нової істоти, означає не лише подвоєння енергії, а й подвоєння інформації, урізноманітнення існування. Саме це є вихідною умовою розвитку. Отже, *другою атрибутивною властивістю* нужди є її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- й онтогенезу живого засвідчує, як зазначалося, що нескінченний плин нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування – на постійне ускладнення й підвищення інтегрованості. Цей рух завершується в умовах Землі «виходом» нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є *справжнім* кінцевим етапом становлення нужди: просто людство виникло на цьому етапі й нужда відрефлектувала саму себе. Однак рух триває... Таким чином, *третьою атрибутивною ознакою* нужди полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і становить *ортогенез*.

Четвертою важливою атрибутивною властивістю нужди є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язано з життям, і це є справжнім *дивом* (О. Ф. Лосев). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно й енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним *опредметненням* нужди в живій природі. Якщо говорити про людину, ми зустрічаємося з «другою» реальністю: *нужда людини може створювати й нову людину, і якісно новий продукт (творчість)*. Однак слід зазначити, що в акті створення нужда зовсім не виступає в ролі такої собі модифікованої *libido* (навіть у тваринній царині), адже вона від початку є *єдністю* натурального й соціального.

П'ята атрибутивна властивість нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту. Поза живим ми не маємо такої енергетично-інформаційної біосоціальної сутності, якою є нужда. Можна уявити собі, що вона пов'язана із суто фізичною енергетикою Всесвіту, але виникає й існує виключно як втілена в біологічну істоту. Тут, найімовірніше, ми маємо ефект, схожий із тими явищами мікросвіту, відкриття яких привело до *необхідності створення принципу доповнюваності*: жива істота існує водночас і як структура, і як *утілена в ній* нужда. Проте нужду ми не можемо охопити іншим шляхом, окрім вивчення живої істоти як її вияву. Отже, все залежить від ракурсу дослідження.

Шостою атрибутивною властивістю нужди слід вважати її *афіліативну природу*. У цій статті показано, що справжньою *формою існування* нужди є *любов*. У контексті аналізу нужди, ми схильні розглядати любов (слідом за Т де Шарденом) досить широко, вважаючи її силою, *що протистоїть космічній ентропії й зумовлює рух усіх живих істот* (не лише людей) *одне до одного*. І саме результатом цього руху є *народження*.

Нарешті, необхідно зазначити, що *сьомою важливою атрибутивною ознакою нужди є нескінченність її існування*. Завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носіїв і втілення нужди. Але завдяки Зустрічі й *через* неї нужда продовжує існування і є нескінченною в часі. Нам здається, що аналіз цієї атрибутивної властивості дасть змогу, крім іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Перелічені атрибутивні властивості нужди окреслюють (нехай поки що і схематично) її природу.

Отже, немає сенсу докладно описувати всі внутрішні лінії розвитку особистості. Зауважимо лише, що наш теоретичний контекст дає змогу по-іншому побачити проблему гармонійності особистості. Гармонійність із цього погляду полягає не в пропорційності й уродженості розвитку всіх структур і рис, а в повноцінному розгортанні основних ліній розвитку. Водночас ми бачимо з аналізу, що ці лінії – не «паралельні», тобто вони перетинаються. Це і є той рух, що може привести до появи гармонійної форми.

Ми вважаємо, що окреслений у статті аналітичний підхід дасть змогу змістовно вирішувати не лише завдання психологічного вивчення особистості, а й прогнозувати її розвиток.

Література

1. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб.: Академ. проект, 1997. – 159 с.
2. Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы / Л.И. Анциферова // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 3 – 18.
3. Арсеньев А.С. Проблема цели в воспитании и образовании: цель в воспитании личности / А.С. Арсеньев; под ред. В.В. Давидова // Философско-психологические проблемы развития образования. – М.: Педагогика, 1981. – С. 54–73.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
5. Божович Л.И. О некоторых проблемах и методах изучения психологии личности школьника / Л.И. Божович // Вопросы психологии личности школьника. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – С. 3–31.
6. Выготский Л.С. Проблема возраста / Л.С. Выготский // Собр. соч.: в 6 т.– Т. 4. – М.: Педагогика, 1983. – 332 с.
7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
8. Лосев А.Ф. Диалектика мифа / А.Ф. Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 21–185.
9. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: КММ, 2006, – 240 с.
10. Максименко С.Д. Основи генетичної психології / С.Д. Максименко. – К., 1998 – 217 с.

11. Максименко С.Д. Генетическая психология: проблемы и перспективы / С.Д. Максименко // Журн. практикующего психолога. – 1998. – № 4. – С. 5–14.
12. Михайлов Ф.Т. Общественное сознание и самосознание индивида / Ф.Т. Михайлов. – М.: Наука, 1990. – 223 с.
13. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. – М.: Тривола, 1995. – 352 с.
14. Олпорт Г. Личность в психологии / Г. Олпорт. – СПб.: Ювента, 1998. – 325 с.
15. Роджерс К. К науке о личности / К. Роджерс // История зарубежной психологии: тексты. – М.: МГУ, 1986. – С. 200–231.
16. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255-285.
17. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зинглер. – СПб.: Питер, 1999. – 606 с.
18. Юнг К. Г. Человек и его символы / К.Г. Юнг. – М., 1997. – 367 с.